

ПЕТРО ГОЛУБЕНКО

ВІЙНА З ЛІТЕРАТУРОЮ

(1941—1951, УРСР)

I.

Минуле десятиліття в українській літературі під софетами позначається такими явищами і подіями, які не може обійти майбутній історик і які вирізнять це десятиліття на тлі попередньої доби. Ці явища й події становлять певний інтерес не лише для літературознавців, а й для всіх, хто цікавиться сучасними суспільно-політичними і духовими процесами на Україні, а зокрема політикою Політбюра щодо України в сучасний момент.

Назване десятиліття виразно поділяється на два п'ятирічні періоди — воєнний (1941—1945) і післявоєнний (1946—1951). Різняться ці два періоди не лише обставинами мирних і воєнних років. Дуже помітна також різниця загальної суспільної атмосфери, яка одразу ж призвела до зміни ситуації на літературному фронті. Зокрема, як відомо, в роки другої світової війни більшовицька партія грала на патріотизмі народів ССРСР і це творило віддушину і для українських письменників. Воєнна п'ятилітка характеризується відносним лібералізмом і меншим втручанням партії до літературного процесу. Більше того, стимулювалися саме ті ідейно тематичні елементи в українській літературі, за які перед війною і по війні українським письменникам пришивалося і пришивається сьогодні ідеологічні ухили в бік „українського націоналізму”... Вірш В. Сосюри „Любіть Україну”, який облетів недавно світову пресу, був написаний саме в ці важкі роки... І, з другого боку, гостра критика цього вірша в центральному органі ЦК ВКП(б) і, очевидна річ, не без указівок Сталіна, характеризує повоєнну п'ятирічку. Це вже друга повоєнна хвиля московського мракобісся на Україні.

Таким чином вся дотеперішня історія української радянської літератури виразно поділяється на чотири періоди:

1. Період т. зв. НЕП'и й українізації, який відомий уже як „період українського ренесансу 20-их років” (1920—1930).

2. Період т. зв. „соціалістичного наступу” і розгрому літературних організацій, розстрілів письменників і нищення культурних здобутків 20-их років (1930—1940).

3. Період другої світової війни, який виявився в українській літературі відродженням українського національного патріотизму і рецидивами настроїв та ідей українського ренесансу 20-х років (1941—1945).

4. Повоєнний період, який виявився знову періодом нового наступу на українську літературу та її діячів, диригованим з Москви (1946—1951).

Цікаво відзначити, що два останні періоди двох п'ятиліток становлять своєрідне повторення двох попередніх десятиліть. Українські патріотичні настрої і творчість українських письменників воєнного п'ятиріччя перекликаються з добою українського ренесансу 1920-их років. Повоєнне п'ятиріччя нового наступу Москви на українську літературу нагадує в свою чергу добу „соціалістичного наступу” і розгрому української літератури в 30-их роках. Така аналогія періодів напрошується навіть у подробицях — в іменах і термінології. Як відомо, керівну роль у розгромі Хвильового і хвильовизму та всіх здобутків українського ренесансу 20-их років відіграв надісланий з Москви в ролі генерального секретаря ЦК КП(б)У, Л. М. Каганович. Цю ж особу, як досвідчене „громилло” української літератури, командувала Москва на Україну і тепер, після другої світової війни. І перше, що зробив цей Каганович, приїхавши на Україну, була заява, передана через вірного Корнійчука, яка звучить так:

„Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна більшовики України на чолі з тов. Л. М. Кагановичем в 1926—1927 рр розгромили хвильовизм — агентуру фашизму в літературі. . . Бацилі хвильовизму і тепер живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української советської літератури” (А. Корнійчук — „Деякі проблеми розвитку української літератури”, „Правда”, 4 липня 1947 р.). Що ця заява походить від Л. М. Кагановича, а Корнійчук лише її проголосив, стверджується хоч би тим фактом, що до приїзду Кагановича на Україну згадувати ім'я Хвильового і хвильовизм було заборонено. Ініціатива до нового вжитку імені Хвильового на Україні з обов'язковим додатком „агентури фашизму” і „буржуазного націоналізму” безперечно належить Кагановичу. І ця заява не була голословною. Перші удари й обвинувачення в ухилах були скеровані проти бувших

друзів Хвильового — ваплітян Яновського, Панча та інших. І тут виникає ще одна цікава аналогія.

Розгром українського ренесансу 20-их рр. почався з СВУ, Єфремова і Зерова, а вивершився знищенням і самих партійних ортодоксів, Микитенка, Щупака та інших великих „риб”, які відіграли роль слуг большевицької партії. Так і тепер наступ почався в 1946 році на колишніх ваплітян і націонал-ухильників, а вивершився на ортодоксальному пристосованцеві Корнійчукові.

Загальна картина виявляє також специфічні обставини, в яких відбувається літературний процес на Україні. Поняття „літературний процес” тут стає дуже умовним, коли взяти до уваги постійне втручання в цей процес тоталітарно-диктаторської системи, керованої з Москви, яка прагне перетворити Україну на Малоросію в політичному і духовому значенні. Боротьба, про яку йде мова, відбувається не всередині українського літературного процесу, а накидається ззовні панівною клікою з Кремля. Це не боротьба в українській літературі, а боротьба з українською літературою. Те, що Москва веде цю боротьбу дуже часто і в основному руками українських літераторів, не міняє її суті й значення.

Вираз „літературний фронт” в застосуванні до умов підсовєтської дійсності на Україні — це не гіперболічний вислів чи образ, що його вжито в переносному значенні. Якщо для нормальних умов, у вільних демократичних країнах, навіть слово „боротьба” для означення певних явищ літературного процесу звучить вульгарною гіперболою, то в умовах московсько-большевицького ладу такий військовий вираз, як „літературний фронт”, цілком відповідний і на місці, що віддає характер і суть „літературної боротьби” на Україні. Тут це жадна гіпербола і жадний образ, умовно застосований до літературної дійсності. Це сама дійсність. Боротьба на літературному фронті в УРСР не лише накинута зовні, поза літературними чинниками окупанта, а, як відомо, ведеться і вивершується зовсім не літературними засобами — нечуваним в історії моральним і політичним терором, розгромом літературних організацій, масовим і поодичим розстрілом українських письменників, засланням на визначені й невизначені терміни в концентраційні табори далеких північних місцевостей СРСР і т. д. Якщо знайдеться колись сумлінний і чесний історик світової культури в її проявах і змаганнях до свого повного розвитку і вияву, то мимоволі мусить спинити свою увагу на розвиткові і змаганнях української культури і зокрема літератури. Трудно знайти країну, де література відіграла б таку вирішальну роль у розвитку й відродженні нації, як в Україні. А водночас це нечувана і без-

прикладна річ у всій світовій історії, щоб якась нація зазнала таких величезних жертв і втрат на культурному і літературному полі діяльності. За приблизним підрахунком лише в цей дотеперішній період окупації України московським більшовизмом український народ втратив цілі сотні визначних українських вчених, видатних культурних діячів і письменників. Це були не прості „сірі вояки”. Кожна одиниця з цього числа — це відоме для всієї України ім'я, творча індивідуальність. Ворог знав за ким полював. Серед цих імен багато таких, які подавали надії на величезні творчі можливості і обдарованість, які могли дати мистецькі вартості світового значення і які сміливими кроками виводили українську культуру в передовий світовий ряд. А скільки загинуло їх — менш відомих і безіменних?!

Боротьба української літератури за свій розвиток та існування являє також незнаний у світовій історії приклад героїзму, винахідливості і витривалості, які треба міряти не провінційними, а світовими мірками. Особливо ж „радянський період” характерний і видатний не лише числом своїх незрівняних жертв, а драматичним напруженням ідейної боротьби з окупантом, героїзмом українських діячів і культурно-духовими здобутками й вартостями. Великою мірою вони знищені й поховані. Наше завдання — розкопати ті вартості, стерти з них порох руїн і включити в творче культурне життя сучасності.

II.

Боротьба на літературному фронті в УРСР має свій ритм, періоди наступів і відступів та їх закономірне чергування. Велике спрощення уявити собі, що єдина активна сторона в цій боротьбі — це большевицька партія і Москва і що все визначає генеральна лінія партії. Ця остання також залежить від зовнішніх і внутрішніх обставин. Використовуючи сприятливу ситуацію, українські національні сили також час від часу переходять у наступ і здобувають не раз назад свої позиції. Так було під час большевицького відступу на Україні в 20-х роках, коли була проголошена українізація. Це повторилося в меншому масштабі в роки другої світової війни. В обох випадках українська стихія з позицій спротиву переходила в активний наступ. Література українського резистансу ставала літературою українського відродження.

Які ж саме обставини змусили червону Москву в роки другої світової війни притишити свій наступ на українські національні позиції і в чому поступитись?

Ці обставини виявились в ході другої світової війни. Вже те, що в підготові до другої світової війни большевики змушені були форсувати патріотизм, як єдиний якір свого спасіння, творило сприятливу атмосферу для вияву і легалізації також і українського патріотизму. За прикладом росіян пішли й українці. Якщо росіяни піднесли як великого свого патріота і державника царя Петра I, то й Україна має в своїй історії славних предків і патріотів своєї батьківщини. Так стали дозволеними і в українській літературі великі історичні постаті з українського минулого. З'явилися повісті і драми на тему Іван Богун, Богдан Хмельницький. . . Щоправда і тут встановлювалася різниця. Що дозволено і що добре для росіян, те не дозволене і „зле” для українців. Пролетарська Москва відновила культ імені царя Петра I, яке є символом російського великодержавного шовінізму й імперіялізму. „Це той перший, що розпинав нашу Україну”, — писав колись Шевченко. Мазепа нікого не розпинав, ані завойовував, а був лише щирим українським патріотом, який став на захист свого народу. Але говорити і писати щось позитивне про Мазепу розцінюється червоною Москвою як державний злочин лише тому, що Мазепа прагнув зробити Україну самостійною. Інша справа з Богданом Хмельницьким. Його змальовано ідеологом підкорення України Москві і предтечею загальносоюзного „советського патріотизму”. Але не завжди і не у всьому вдавалося Москві тримати українців у рямцях „советського патріотизму” і трансформувати патріотизм сучасного українця в патріотизм малоросійський. Цинізм речників великодержавного шовінізму й ідеологів расової вищости викликав відповідну реакцію з боку українців. Так стали можливими в цей період вияви українського націоналізму в літературі. У такій атмосфері вони з'явилися тоді непоміченими.

Другою обставиною, яка посилила національний потенціал України, а тим самим спричинилася до поширення відповідних настроїв і посилила активізацію українських національних сил, було приєднання західньо-українських земель і Закарпаття до УРСР.

Пізніший відхід большевиків з України під час війни й ширші можливості для відповідної української пропаганди серед українського населення також не лишилися без наслідків. Про це, між іншим, писав Микола Бажан 1946 року в газеті „Радянська Україна” у великій статті під назвою: „До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України”. З'ясовуючи повосенню ситуацію на Україні, М. Бажан писав: „Треба зважити на те, що Україна перебувала під тимчасовою

окупацією ворога... Отруйлива пропаганда українських націоналістів де-не-де лишила свої сліди. Треба зважити і на те, що в воз'єднаній українській радянській державі тепер перебувають мільйони нових радянських громадян, мешканців західних і закарпатської областей України, які виховувались у буржуазному суспільстві, свідомість яких старанно обробляли українські націоналісти" („Рад. Укр.", 17 лист. 1946 р).

Після закінчення війни це був уже заклик до пильности й наступу на вияви українських самостійницьких і протибольшевицьких настроїв. Під час війни з цими настроями треба було рахуватися і не загострювати відносини, щоб не давати в руки наступаючим арміям Гітлера зайвого козиря і щоб не відштовхнути остаточно від себе українців. І тому під час війни і українцям дозволено любити свою Україну, не оглядаючись на Москву і Росію і не клянучись одночасно любити й Москву і бути вірним Росії. Більше того, український патріотизм, українська історична свідомість і національна гордість своїм козацьким родом стали дуже цінним матеріалом сталінської пропаганди в боротьбі з Гітлером і в посиленні спротиву українського народу німецьким окупантам. Гітлер своєю політикою допомагав Сталінові. „Кривавий Гітлер знищив українську державність і хоче перетворити на рабів гордих і непокірних українців", — не переставала нагадувати українцям большевицька пропаганда. З свого боку Москва зарядила урочисте й пишне відзначення за межами України, в Росії двадцятип'ятиріччя створення Української Радянської Республіки. Крім цього, було організовано ряд мітингів „представників українського народу" з відповідними відозвами до українського народу. Промови й відозви передавалися через радіо на Україну. В цих мітингах головну роль відігравали українські радянські письменники, які відійшли на Схід чи були з України евакуйовані.

Дуже цікаво, якою мовою і стилем заговорила Москва до українців, коли Україну зайняло німецьке військо і виявилось, що „всі українці опинилися дома". Провідними мотивами большевицької пропаганди в роки другої світової війни було: 1. Постійне нагадування про те, що Гітлер зруйнував українську державність і не має наміру її відновлювати. — 2. Переконавання українських колгоспників, які лишилися вдома, що обіцянки Гітлера наділити їх землею — обман і що їх надії марні. І дійсно, дуже швидко Гітлер допоміг в цьому переконатися... Та звернемось безпосередньо до матеріалів і документів воєнних років і прислухаймось до їх мови. Перед нами двотомовий літературний альманах 1942 року. „Україна в огні" — називається. Це видано в Уфі — столиці Башкирії,

де перебувала тоді більшість українських письменників. В альманаху взяли участь: Тичина, Корнійчук, Рильський, Бажан, Сосяра, Яновський, Ле, Василевська, Смолич, О. Десняк, Рибак, Кочерга, А. Головка, Голованівський, Панч, Первомайський, Малишко, Сенченко, К. Герасименко, Копиленко, Усенко, Смілянський, М. Терещенко, С. Скляренко, Л. Дмитренко, Собко, Масенко, В. Суходольський, Кундзіч, І. Гончаренко, К. Гордієнко, Нехода, Стельмах, Плоткін, Мартич, В. Швець, В. Ткаченко, Ол. Носенко.

Щодо стилю і змісту цього альманаху, як документу воєнних років, дуже цікава й показова передмова. Наводимо уривок з неї. Не забуваймо при цьому, що мова цієї передмови, це мова тодішньої московської пропаганди, і ось такою мовою заговорила Москва до України і українського народу:

„Україна в огні!

В огні повстань наша земля. „Бий німця!“ — гукає з глибини століть київський князь Святослав. „Бий німця“ — махає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. „Бий німця!“ — волає з могили над Дніпром Шевченко. . .

Україна в огні!

Будьмо гідними синами нашого великого народу.

Слава вірним синам Радянської України, слава героям (перелік імен) — потомкам славних запорожців. . .

Україна в огні!

„Наша дума, наша пісня не вмре не загине“. Правда, батьку Тарасе, вічно житиме в серці народу твоє віще слово. Не поніме-чити поганцеві наш народ. . . Народ безсмертний! Хай живе народ!“

Так заговорила тепер Москва до українського народу устами радянських письменників. Таким стилем писалися колись петлюрівські летючки чи брошури народницько-просвітянського характеру або оповідання популярного Кащенко. Така пропаганда Москви мала свій вплив і творила відповідну атмосферу серед українців. Один із українських поетів, перебуваючи в той час на фронті, де загинув пізніше, цілком щиро писав:

Так, ми б'мось за Україну
Танкісти, вчені, ковалі.
І кожен гідний назви сина
Святої, рідної землі. . .

(К. Герасименко).

Така пропаганда, як бачимо, допомагала не тільки бити німця, а й творила відповідну атмосферу і зовсім відмінні, кращі умовини

для літературної творчості. Цікаві вже самі назви творів, які вміщені у згаданому альманахові: „Мій народ”, „Голос матері” (Тичини), „Моему світлому краєві”, „Україні”, „Слово про рідну матір”, „Дума” (Рильського), „Пісня про мою Україну” (Голованівського), „Пісня Тараса Бульби” (Первомайського), „Україно моя”, „Київ”, „Тарасові Шевченкові” (Малишка), „Над рікою Дніпром” (І. Сенченка), „За Україну” (Усенка) і т. д.

Національно-патріотична тематика альманаху „Україна в огні” вже сама багато про що говорить. А коли перечитуєш ці твори, де український патріотизм в його модерному державницькому розумінні виявлено з талантом, силою почуття, глибиною думки і щирістю, то мимоволі згадуєш розмови наших еміграційних патріотів про денационалізацію і зісутість підсоветських українців. Мимоволі порівнюєш ті твори української літератури з еміграційною творчістю деяких наших закукурічених патріотів і думаєш — чи діждемось і ми тут на еміграції свого еміграційного Союру або Рильського. Згадується при цьому також сучасна полеміка російської еміграції на тему: „Україна чи Малоросія?” „Бути Україні самостійною чи не бути”?..

Повертаючись до нашої теми, мусимо відзначити, що толерування українських національних настроїв Москвою в роки другої світової війни дало такі несподівані і могутні наслідки, що одразу ж виявилась їх небезпека для московського большевизму. І тому Москва одразу ж після закінчення війни рішуче змінила свій проукраїнський курс і почала „наводити порядки”. Цей новий бій Москви проти України на літературному фронті заслуговує на пильне спостереження і вивчення. Таке вивчення має величезне теоретичне й практичне значення. І не лише для нас.

(Далі буде)
